

XVI. YÜZYIL OSMANLI KENTLERİNİN EKONOMİK NİTELİKLERİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA DENEMESİ¹

Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara.

Özet

XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının gerek nüfus gerekse ekonomik açıdan bir genişleme ve değişme süreci yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bu süreç sadece coğrafyanın kırsal kesimini etkilememiş, kentleri de etkisi altına almıştır. Bu makalede söz konusu varsayımdan hareketle kent monografilerinden ve dönemin arşiv belgelerinden de istifade edilerek, XVI.yüzyıl Osmanlı kentlerinin ekonomik nitelikleri üzerine bir karşılaştırma denemesine gidilmiştir. Bunun için sondaj metodu ile hem nüfus hem de ekonomik açıdan bir Osmanlı kentini temsil edebilme niteliğine sahip olan kentler seçilmiş ve bu kentlerin ekonomik açıdan sahip oldukları kazanımlar karşılaştırmalı olarak sunulmuştur. Bu sayede Osmanlı kent tipolojisinin ekonomik parametreleri belirlenmeye; bu yerleşim yerlerinin ticaret, tarım ve sanayi sektörü açısından sahip oldukları nitelikler ortaya konulmaya, kent yaşamının dinamik öğeleri gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Kentleri, XVI.yüzyıl, Osmanlı Ekonomisi.*

A COMPARATIVE ESSAY ON ECONOMIC QUALITIES OF THE OTTOMAN CITIES IN THE 16TH CENTURY

Abstract

It is an obvious fact that in the 16th century, the Ottoman geography experienced a process of expansion and transformation both in terms of economic and population. This process affected not only the geography of countryside but also penetrated into cities. In this article, depending on the mentioned thesis, a comparative essay is made on economic qualities of the 16th century Ottoman cities by exploiting the archival files of the period and the city monographs. For this purpose, with drilling method, cities are selected which have the necessary characteristics to represent an Ottoman city in respect of both economic and population, and economical achievements that these cities possess are presented comparatively. Thus, in the paper, it is attempted to determine economic parameters of the Ottoman city typology; to put forward the commercial, agricultural and industrial characteristics that these cities possess; to display dynamic elements of city.

Keywords: *Ottoman cities, 16th century, Ottoman economy.*

¹ Bu çalışma, Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından 7-8 Eylül 2007 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan Birinci İktisat Tarihi Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

1. Giriş

Bu makalede XVI. yüzyılda Anadolu'da yer alan ve buldukları bölgeyi temsil etme niteliğine sahip olan kentler sondaj metodu² ile seçilmiş ve bu kentlerin sanayi, ticaret, tarım ve hayvancılık yönünden mevcut potansiyelleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu amaçla Osmanlı'da kent/şehir kavramı tartışmaları³ bir kenara bırakılarak gerek nüfus gerekse ekonomik açıdan kent/şehir niteliğine sahip olan Ankara, Kayseri⁴, Manisa, Trabzon ve Antep (Ayıntab) araştırma kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda kentlerin mevcut durumlarının tespit edileceği zaman dilimi ise XVI. yüzyıl olarak belirlenmiştir. Zira bu yüzyıl, nüfusun büyüme hızı ve Yeni Dünya'dan gelen gümüşün sebep olduğu fiyat dalgalanmaları göz önünde bulundurulduğunda Akdeniz havzasında yer alan bütün kentlerin aynı kaderi paylaştıkları bir yüzyıldır ve doğal olarak bu süreçten Osmanlı devleti de etkilendiği⁵. XVI. yüzyıl aynı zamanda Osmanlı devletinde nüfus artışlarının ve kentleşmenin hız kazandığı, kırsal kesim ile kentler arasındaki ekonomik bağların kuvvetlendiği bir dönemdir. Özellikle Balkanlar ve Anadolu'da yerel ve bölgesel pazarların yaygınlaşması ve küçük değerli bakır ve gümüş sikkelerin kullanılmaya başlaması ile şehirlerin ekonomik potansiyellerinde yüksek oranda artış görülmüştür. Bu olumlu gelişmelere rağmen aynı zamanda bu yüzyıl, kıyı bölgelerdeki loncaların, hammaddelerin ihracından doğan kısıtlılardan ciddi bir şekilde etkilendiği ve hattâ üretimlerine ara vermek zorunda kaldıkları bir yüzyıldır⁶.

Ekonomik açıdan karşılaştırılacak olan Osmanlı şehirlerinin genel olarak niteliklerine gelince; söz konusu kentler, sanayi-öncesi tarım toplumunun hususiyetlerine sahip olup milletlerarası, bölgelerarası ve bölge-içi ticaret, kentler arası ekonomik faaliyetler ve hayvancılık gibi alanlarda önemli rollere sahip olan kentlerdir. Bu kentlerin ekonomilerinde tarımsal üretimden elde edilen gelir de önemli bir yer tutmaktaydı. Nitekim 1520-30 tarihlerine ait tahrir defterleri bu kanyı doğrulamaktadır⁷.

Kentlerle ilgili belgeler özellikle de tahrir defterleri incelendiğinde değerlendirmeye tabi tuttuğumuz kentlerin ekonomik nitelikleri hakkında bir takım neticelere ulaşabilmek mümkündür. Bu bağlamda defterlerde kayıtlı kent ekonomisiyle ilgili veriler "sa-

² Bu metod için bkz. Bahaeddin Yediöldüz, Mehmet Öz ve Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları*, Cilt III, TTK yay., Ankara 2002, Sunuş.

³ Bu tartışmalar için bkz. Mustafa Armağan, "Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, Cilt 5, s.536-544.; Dale F. Eickelman, "Is there an Islamic City? The Making of a Quarter in a Moroccan Town", *IJMES*, 5 (1974), s.274-294.; Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Şehir Tarihi, Cilt 3, Sayı 6 (2005), s.57-88.; Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihiçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Şehir Tarihi, Cilt 3, Sayı 6 (2005), s.9-26.

⁴ Kayseri tarihine dair bibliyografya için bkz. Yasemin Demircan (Özürmak), "Kayseri Tarihine Dair Araştırmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Erçiyas*, Yıl 15, Sayı 174 (Haziran 1992), s.15-20.

⁵ Immanuel Wallerstein-Faruk Tabak, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)", *Osmanlı*, Cilt 3, s.202.; Fiyat hareketleri konusunda ayrıca bkz. Ömer Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, Cilt XXXIV (1970), s.586.

⁶ Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyat Devrimi'ne Yeniden Bakış", *Osmanlı*, Cilt 3, s.198-199.

⁷ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Osmanlı*, Cilt 3, s.66.

nayi, ticaret, tarım ve hayvancılık” şeklinde genel hatlarıyla tasnife tabi tutularak değerlendirilmeye alınmıştır. Elbette çalışmada sadece bu veriler göz önünde bulundurularak bir takım tespitlere gidilmemiş, araştırma kapsamına alınan kentler üzerine yapılmış muhtelif çalışmalarındaki bilgiler de göz önünde bulundurulmuştur. Zira tahrir defterlerindeki sayısal verilerin kullanımında karşılaşılan problemlerin araştırmacıların işini güçleştirdiğini, özellikle vergi birimlerinin farklı tarihlerdeki tahrir kayıtlarında bulunmasına rağmen aynı değerde kaydedilmiş olmasının rakamların güvenilirliği problemini beraberinde getirdiğini, bazı vergilerin özellikle de pazar ve hizmetle ilgili vergilerin birbirine eklenecek toplam rakam içerisinde tek bir kalem olarak gösterilmiş olmasının değerlendirme açısından bir takım sakıncalar doğurduğu bilinmektedir⁸.

Kentlerin Sanayi Potansiyeli

Yukarıda ifade ettiğimiz tüm bu çekincelere rağmen tahrir defterlerindeki veriler, en azından kentlerdeki ekonomik işlevler hakkında fikir vermektedir. Bu çerçevede hadiseye bakıldığında, XVI. yüzyılda yapılan belli tahrir dönemleri boyunca Ankara, sanayi kenti izlenimi veririrken⁹ Trabzon bu niteliğe ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısına doğru sahip olmuştur. Ekonomik verilere bakıldığında Manisa ve Antep’in ise XVI. yüzyıl boyunca ticaret kenti özelliğine sahip oldukları gözlenmiştir. Nitekim bu yüzyılda Manisa’da çeşitli meslek ve sanat kollarının toplu olarak buldukları büyük bir çarşı ve bu büyük çarşıda iki bedesten, bir han ve kervansarayın bulunması bunun bir kanıtıdır. Yine Manisa büyük çarşısında saraçlar, buğdaycılar, oduncular, yemişçiler, pabuççular, paşmakçılar, kürkçüler, takkeciler, abacılar, bezciler, mutatlar, aşçı ve pişiricilerin çarşı ve sokaklarının bulunması¹⁰ ve şehir gelirleri içerisinde ticaretle ilgili bir vergi türü olan “*bâc-ı bazâr-ı siyah ve kapan-ı erz ve gallât*” kaleminin önemli bir yekûn tutması bu görüşü doğrular niteliktedir¹¹. Kayseri’ye gelince; bu kentin XVI. yüzyılın ilk yarısında tarım ve hayvancılıkla ilgili vergi kaleminde artış olmakla birlikte yüzyılın sonunda bir “ticaret kenti” haline dönüşmüştür¹².

Gerçekten de her beş şehrin sanayisine delâlet eden vergi kalemlerine göz atıldığında söz konusu yüzyılın özellikle ikinci yarısında şehirlerin bu niteliklerini daha da güçlendirdikleri görülmektedir. Kezâ Ankara gerek ticaret gerekse sanayi açısından önemli bir ekonomik potansiyele sahipti. Özellikle sof üretiminde uzmanlaşan şehir, üretimde o kadar ileri düzeye ulaşmıştı ki burada üretilen soflar, Osmanlı sınırları içerisindeki pazarlarda satıldığı gibi yabancı pazarlara da satılmaktaydı. Özellikle Ve-

8 Bu husustaki çekinceler için ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, “16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)”, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara 1978, s.40.*; Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten, Cilt LII, Sayı 203 (1988), s. 679.*

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Erdoğan, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri’nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), (Yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s.171-172.*

10 Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa, Manisa Belediyesi Kültür Yay., Manisa 2006, s.65-67.*

11 TKGMM-KKA-TD-115, v.16b.

12 Mehmet İnbâşı, “XVI. Yüzyılda Kayseri’nin İktisadi Yapısı ve Esnaf Teşkilatı”, *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 1997, s.135-136.*

nedik, Lehistan ve İngiliz tüccarları Ankara sof ticaretinde büyük rol oynamaktaydılar¹³. Hattâ bazı Leh tüccarlarına, hükümdarları adına ticaret yaptıkları gerekçesiyle, gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştı¹⁴. Üretimde profesyonelleşen şehirde çeşit olarak zengin olan sofaların elbiselik olmak üzere kırmızı, fıstıklı yeşil, kübbelik, şalvarlık, menevişli, nakışlı, şalı türleri vardı¹⁵.

Esasında söz konusu yüzyılda Anadolu kentleri, dokuma sanayinde oldukça ileriydiler. Ankara sof üretiminde, Bursa ipek, Kastamonu, Manisa, İsparta ve çevresi pamuklu dokumada, Trabzon ve çevresi de keten bezi üretiminde iyi bir dokuma sanayisine sahipti. Bu kentlere ait damga ve boyahane vergileri de bu durumu ispat etmektedir¹⁶.

XVI.yüzyılda tekstil sanayisinin vazgeçilmez işletmelerinden biri de boyahanelerdir. Kent ekonomilerinde önemli bir yere sahip olan ve Osmanlı sanayi sektörünün bir parçası olan boyahaneler, kumaş ve ipliklere renk ve desen kazandırmak için kullanılmaktaydı¹⁷. Karşılaştırılan kentlerde boyahanelerden alınan verginin önemli bir oranda olduğu görülmektedir. Ankara'da boyahaneden alınan vergi, 1523 tahririnde 52.333 akçe¹⁸, 1571 tahririnde ise 53.000 akçe olarak kaydedilmişti¹⁹. Bu vergi kaleminden alınan vergi Trabzon'da hem 1520 hem de 1554 tahririnde 7.000 akçe²⁰, Kayseri'de 1500 tahririnde 8.640, 1520'de 30.000, 1570 ve 1584 tahririnde²¹ ise 45.000 akçeydi²² ve Kayseri'de bu işe ayrılmış sokak ve avlular vardı²³.

XVI. yüzyılda dokumacılık alanında oldukça gelişmiş bir yer olduğunu bildiğimiz Manisa'da şehir gelirleri içerisinde dokumacılık ile ilgili vergi birimlerinin kayıtlı olmaması ilginçtir²⁴. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere bir ticaret kenti olan Manisa, gerek tekstil gerekse deri sanayisi açısından oldukça önemli bir konuma sahipti. Bölgede pamuk zirâati gelişmişti ve bu üründen elde edilen pamuk, ham ve yan mâmûl maddeler Manisa'ya gönderilmekteydi. Dokumacı esnafı, pamuk ipliğini işleyerek, ince pamuklu kumaş yanı boğası, astarlık alaca, tülben bez, makrama, gömleklilik

13 Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara Enstitüsü Vakfı yay., Ankara 1995, s.162.*; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten, LII/203, (1988), s.514.*

14 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s.177.*

15 Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Osmanlı, Cilt 3, s.679.*

16 Ö. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi...", s.521.

17 M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), TTK yay., Ankara 1990, s.225.*

18 BOA-TD-117, s.48.

19 TKGM-KKA-TD-74, v.34 a.

20 M.Haneî Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, TTK Yay., Ankara 2002, s.390.*

21 1584'de tahririnde Kayseri'de boyahane geliri Sultan IV.Murad'ın silahtarî Mustafa Paşa'nın vakfına tahsis edilmişti. Bkz. Muhammet Karakaş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri Mukataaları", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000), (Yay. Haz. Ali Aktan, Ramazan Tosun, Ayhan Öztürk), Kayseri 2000, s.253.

22 M. İnbaşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadî...", s.135-136.

23 S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler, s.39.*

24 Feridun M.Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK Yay., Ankara 1989, s.70.*

gibi kumaşlar imâl ederken aynı zamanda çulhacılık işiyle de uğraşmaktaydılar²⁵. Manisa'nın özellikle, boğası ve alacası oldukça meşhurdur ve İstanbul piyasasında revâc bulmaktaydı. Yörede dokuma o kadar ileriye ki Manisa dokumacıları, XVI. ve XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı donanmasının yelken bezi, esir gömlekligi ve tente bezi ihtiyacının bir kısmını karşılamaktaydılar²⁶.

Antep'te ise boyahane vergisinden alınan vergi, 1543'de 2.070 akçe²⁷ iken 1574'de 52.880 akçe gibi oldukça yüksek bir meblağa ulaşmıştı. Antep'te dokumacılıkla ilgili verilere sadece XVI.yüzyılın ikinci yarısında rastlıyoruz (1574'de 3.000 akçe)²⁸. Oysa Antep'te abacı, basmacı, börcü gibi dokumacılık işi ile iştigal eden meslek sahiplerinin olduğunu²⁹ ve kentlin dokumacılıktaki bu gelişiminden dolayı XVI. yüzyıl Güneydoğu vilayetleri içerisinde oldukça iyi bir durumda olduğunu biliyoruz³⁰.

Sadece boyahaneler değil mukataa yoluyla alınan cendere ve damga vergisi de kentlerdeki sanayi faaliyetinin bir göstergesiydi. Ankara'da hem 1523 hem de 1571 tahririnde 140.000 akçe³¹ olan bu vergi, yalnızca Ankara ve çevresinin sof üretimini kapsamayıp, Kalecik, Tosya, Koçhisar, Kastamonu, Çankırı, Sivrihisar gibi sof üretiminin görüldüğü diğer yerleri de içine almaktaydı³². Bu vergi, Kayseri'ye ait tahrir kayıtlarında boyahane vergisi ile birlikte tek kalemde kaydedilmiş olup, 16.yüzyılın ikinci yarısına doğru artış göstermiştir (1520'de 30.000, 1550'de 8.640, 1570 ve 1584'de 45.000 akçe)³³. Bu durumun bir delili de 1584 yılında Kayseri'de manifaturacılar çarşısında bulunan terzilerden, hokkacıardan ve başka dükkanlardan alınan icarlardan elde edilen 14.000 akçelik gelir ile devlete ait boyahanenin icarından alınan 150 akçenin II.Bayezid'ın oğlu Şehzâde Şehinşah'ın Lalasının vakfına tahsis edilmiş olmasıdır³⁴.

Dericilikle ilgili faaliyetler de bu dönemde dikkate değerdi. Deri sanayisinin Selçuklulardan beri gelişmiş olduğu ve İstanbul, Edirne, Kayseri, Ankara, Bursa, Konya gibi şehirlerin de bu konuda önceliğe sahip oldukları bilinmektedir. Bu meslek koluna mensup olan ham dericiler, kendilerine tahsis edilen derileri sahtiyan ve köseleye çevirmekte ve bunları renklendirdikten sonra diğer derici esnafına satmaktaydılar³⁵. Derici esnafı ise bu derilerden ayakkabı, giyim eşyası ve hayvan koşumları gibi malzemeler imal etmekteydi³⁶. Dericilikle ilgili verilere göz atıldığında Antep'te bu vergi

25 M. Çağatay Uluçay, *XVIII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942, s. 62.

26 F. M.Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, s.67-68.; Bu hususta ayrıca bkz. Ümit Koç, "Klasik Dönem Anadolu Sanayii Üzerine Bir Değerlendirme (1500-1605)", *Türkler*, Cilt 10, s.773.

27 Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livası*, Cilt 1, İstanbul 1988, s.133.

28 TKGM-KKA-TD-161, v.22b.

29 H. Özdeğer, *Ayıntâb Livası*, Cilt 1, s. 126.

30 S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.189.

31 BOA-TD-117, s.48.; TKGM-KKA-TD-74, v.33a.

32 Ö. Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi..." s.516.

33 M. İnbâşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadî..." s.135-136.

34 Yasemin Demircan (Özırmak), "Konya Evkaf Defterindeki (1500-1584 Tarihli) Kayseri'ye Âit Bâzi Vakıf Kayıtlarının Değerlendirilmesi", *Erciyes*, Yıl 14, Sayı 167 (Kasım 1991), s.11.

35 A. Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", s.678.

36 Ü. Koç, "Klasik Dönem Anadolu Sanayi..." s.774.

kaleminden 1536'da 3.600, 1543 ve 1574'de ise 6.000 akçe³⁷ alındığı görülür³⁸.

Deri sanayisi alanında önemli bir potansiyele sahip olan Manisa şehrine ait tahrir kayıtlarında bu vergi kalemiyle ilgili bilginin bulunmaması ilginçtir. Nitekim deri işlemek için suya fazlaca ihtiyaç duyulması sebebiyle Manisa'da debbağhaneler, suyun bol olduğu Serabad ve Akbaldır vadilerinde yoğunlaşmıştı. Manisa'da debbağcılık o kadar ileriydi ki Girit ve diğer yerlere, kösele ve sahtiyen gönderilmekteydi. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere dericilerden elde edilen derilerden ayakkabı, giyim eşyası v.s. üretilmekteydi. Manisa'da ayakkabıcılıkla iştigal eden esnaf, bugün Kapalıçarşı (Bedesten) ile vaktiyle (Abacılar içi) denilen Kavaflar Çarşısına kadar olan yerde bulunmaktaydı³⁹. Şu ana kadar vurguladığımız bu hususlar, Manisa'da deri sanayisiyle ilgili ciddi bir üretim potansiyelinin olduğunu göstermektedir. Hattâ bu durum XVIII. yüzyılda da devam etmiştir⁴⁰.

Manisa'da olduğu gibi Trabzon'a ait kayıtlarda da deri sanayisiyle ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Oysa kentte deri sanayisiyle iştigal edenler Tabakhane mahallesinden geçen küçük çayın çevresinde kümelenmişti ve bu mahallede ayrıca Debbağlar çarşısı adıyla anılan bir çarşı da bulunmaktaydı. Şehirdeki debbağhanelerin sayısı ve bunların kapasiteleri hakkında bir bilgiye sahip olmasak da kentte 1554 yılında ikinci bir Tabakhane mahallesinin kurulması ve 1554'te 1, 1562'de biri zimmî olmak üzere 6, 1565'te 4 debbağın varlığına rastlanması, dericiliğin XVI. yüzyıllarda önemli bir sanayi haline geldiğini ortaya koymaktadır⁴¹.

Küçük sanayi işletmeleri arasında vurgulanması gereken bir diğer üretim sektörü ise şem'hanelerdir. Bu işletmeler, aydınlatmada kullanılan mumların imâl edildiği yerlerdi⁴² ve Ankara'da 1571 tahririnde buradan alınan vergi, 7.000 akçe olarak yazılmıştı⁴³. Ankara'da mumcular, kasaplardan elde ettikleri yağı mum imalinde kullanmaktaydılar. Ancak mum üretiminin daha çok bal mumundan yapıldığı bilinmektedir⁴⁴. Trabzon'da ise balmumu, şehir muhânesinde işlenip mum haline getirilmekteydi ve satılan mumun batmanı 84 akçaya satılmaktaydı. 1520 ve 1554 tahrirlerinde 15.000 akçe⁴⁵ olan şem'hane vergisi, 1583 tahririnde iskele, dellâliye, ihtisâb, şem'hâne, pencik, harir ve nemek mukata'aları ile birlikte tek kalemde 2.000.000 akça olarak yazılmıştı⁴⁶. Kayseri'de az da olsa bu kalemden vergi alındığını görüyoruz (1500 tahririnde 700, 1520 ve 1570'de 1.500, 1584'de ise 2.000 akçe)⁴⁷. Manisa'da bozahane vergisi ile

37 TKGM-KKA-TD-161, v.22b.

38 H. Özdeğer, *Ayıntâb Livası, Cilt 1, s.129*.

39 İbrahim Gökçen, *Manisa'da XVII. Yüzyılda Deri Sanatları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma, İstanbul 1945, s.17, 31*.

40 M. Ç. Uluçay, *XVIII. Yüzyılda Manisa'da...*, s. 14-18.

41 M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.415.

42 M.Ali Ünal, *Harput Sancağı, s.225*.

43 TKGM-KKA-TD-74, v.33 b.

44 Ü. Koç, "Klasik Dönem Anadolu Sanayi...", s.776.

45 M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.390.

46 TKGM-KKA-TD 29, v.19a.

47 M. İnbaşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadî...", s.135-136.

birlikte kaydedilen bu vergiden hem 1531'de hem de 1575'de 3.000 akçe alınmıştı⁴⁸. Antep'de ise sadece 1574 tahririnde geçen ve muhtelif kalemlerle birlikte yazılan bu vergi kaleminden 6.000 akçe alınmıştı⁴⁹.

İncelediğimiz kentler içerisinde sanayi faaliyetleri içerisinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan şehir elbette bir liman kenti olan Trabzon'dur. Hem kara hem de deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olan Trabzon'da gemi yapım sanayisi Trabzon niyabet kanunnâmesine yansiyacak kadar ileri düzeydedir. Trabzon'da bir gemi inşa tersanesinin bulunduğu ve bu tersanede donanma için 3 kadırga ve 3 kalite gemi inşa edildiği bilinmektedir. 1515-1532, 1520 ve 1554 tarihli tahrirlerde şehre ait vergi birimleri içinde Trabzon iskelesi mukata'ası önemli bir meblağı oluşturmaktadır. 1583 yılında iskele mukataası da -daha önce şem'hane vergisinde de belirttiğimiz üzere- dellâliye, ihtisâb, şem'hâne, pencik, harir ve nemek mukata'aları ile birlikte yazılmıştı⁵⁰ ve bu vergi kalemi şehir gelirleri içerisinde ilk sırayı almaktaydı (2.000.000 akça)⁵¹.

Ticarî Etkinlikler

Kentlerin ekonomik niteliklerini tespit ederken üzerinde durulması gereken en önemli sektörlerden biri de ticarettir. Tahrir defterlerinde kayıtlı ve kent ekonomisiyle ilgili vergi kalemlerinde sık sık karşılaşılan ihtisâb ve pazar vergileri ilgili yörede ticarî ve ekonomik hayatın varlığına delâlet etmektedir.

Osmanlı kentlerinin ticarî potansiyellerinin bir göstergesi olan mekânlara göz atıldığında genellikle kent merkezinin sabit göstergesinin, merkez cami ve bedesten olduğu, çarşıların ve pazar yerlerinin ise bu iki yapının etrafında geliştiği görülür⁵². Özellikle pazar yerleri, büyük şehirlerde faaliyetlerine göre tahıl pazarı, hayvan pazarı vs. şeklinde adlandırılıbiliyordu⁵³. Kentlerdeki ticarî etkinliğin bir diğer sabit göstergesi ise kent ekonomisinin üretim safhasında çalışan ve muhtelif alanlarda iş gören ihtisas erbâbları, kalfalar ve çıraqları⁵⁴.

İncelenen kentler arasında ticarî etkinlikler açısından en çok göz çarpan yerler Trabzon ve Manisa kentleridir. Liman kenti olmasından dolayı Trabzon'un incelediğimiz kentlerden farklı bir yapısı bulunmaktadır. Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, hem din değiştirmeler hem de göçler sayesinde hızla İslamlaşan ve özellikle de 1520-1580 yılları arasında nüfusu yarı yarıya artan Trabzon'da nüfus artışı⁵⁵ berabe-

48 F.M. Emecen, *Manisa Kazası*, s.68.

49 TKGM-KKA-TD-161, v.22b.

50 TKGM-KKA-TD 29, v.19a.

51 M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.390.

52 Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı, VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Cilt II, Ankara 1973, s.776.

53 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s.71.

54 Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?", *Osmanlı*, Cilt 5, s.533.

55 S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.130.; Trabzon'un nüfusu hakkında ayrıca bkz. Ronald C.Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon,

rinde ekonomik canlılığı da getirmiştir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda ticarî açıdan oldukça önemli bir liman olan Trabzon limanı⁵⁶ bu durumunu XVI. yüzyılda ve XVIII. yüzyılda⁵⁷ da devam ettirmiştir. Bu limanın XVI. yüzyıl Anadolu limanları içerisinde etkin bir rol oynamasında Kırım ve İstanbul ile olan ticarî bağlantılarının önemli bir katkısı vardır⁵⁸. İstanbul'un iaşesi için, Trabzon ve Samsun iskeleleri vasıtasıyla Erzurum ve Rum (Sivas, Amasya) eyaletinden hububat getirilirken⁵⁹ Uzakdoğu ülkelerinden özellikle Çin ve Hindistan'dan gelen ipek ve baharat yine Trabzon iskelesi vasıtasıyla Batı Avrupa ülkelerine nakledilmektedir⁶⁰. Hem 1520 tarihli hem de 1554 tarihli tahrir defterine göre Trabzon iskelesi mukata'ası 476.666 akçeydi⁶¹. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere 1583 yılında bu vergi, dellâliye, ihtisâb, şem'hâne, pencik, harir ve nemek mukata'aları ile birlikte yazılmıştı⁶². Bunun yanı sıra şehir gelirleri içerisinde ticaret sektörüyle ilgili bir takım vergilerin geçmesi söz konusu dönemde ticarî etkinliğin devam ettiğini göstermektedir (başhâne denilen koyun ve sığırbaşı satan dükkânlarla birlikte koyun ve sığır bacı mukata'ası, at ve katır bacı mukata'ası, kervan zeminleri mukata'ası, Maçka yolu bacı mukata'ası, Değirmenderesi yolu mukata'ası, ipek resmi vs.)⁶³.

Kentlerin sanayi potansiyeli hakkında tespitlerde bulunurken Manisa'nın daha çok ticaret kenti izlenimine haiz olduğunu vurgulamıştık. Kentin önemli gelirleri arasında yer alan pazar vergisi⁶⁴ ile ihtisâbiyye denilen ve pazar yerinde asayışı sağlayan kişi tarafından toplanan verginin⁶⁵ bölgede ticarî etkinliğe delâlet ettiğini burada ayrıca ifade etmek gerekir.

Çarşı, pazar ve bedesten gibi ticarî mekânlar Ankara'da da bulunmaktaydı. Ankara'da yürütülen pazar faaliyetlerinden alınan vergi, 1523 yılında 143.333 akçe iken⁶⁶, 1571 yılında 144.000 akçeydi⁶⁷. Bununla birlikte niyâbet, şem'hâne, ser'asesi

and Erzurum", *IJMES*, 7(1976), s.43.; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*, İstanbul 1998.; M. Haneî Bostan, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarih Sempozyumu*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.167-168.

56 Bu hususta bkz. Münir Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.133-135.

57 İbrahim Güler; "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.327.

58 S. Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, s.130.

59 Lütfi Güçer; "XVI.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar", *İÜİFM*, Cilt 13, No 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 88.

60 M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.374-375.; Ayrıca bkz. Necmetin Aygün, "Trabzon Gümriği (1750-1800)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.311-325.

61 M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.374-383.

62 TKGM-KKA-TD 29, v.19a.

63 TKGM-KKA-TD 29, v.19a.; Bu hususta ayrıca bkz. M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.374-383.; M. Tayyib Gökbilgin, "XVI.Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Cilt XXVI, Sayı 102, s.293-337.

64 TKGM-KKA-TD 115, v.16b.; Ayrıca bkz. F. M.Emecen, *Manisa Kazası*, s.68.

65 S. Faroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında...", s.43.

66 BOA-TD-117, s.48.

67 TKGM-KKA-TD-74, v.33 a.

ve ispenç-i gebrân ile birlikte yazılan ihtisâb vergisi, 1523 tahririnde 11.000 akçe⁶⁸ iken 1571 tahririnde 41.000 akçeydi⁶⁹. Kayseri’de kapan ve kassâb vergisiyle birlikte tek kalemde gösterilen pazar vergisinin 1500’de 39.000, 1520 ve 1570’de 30.000, 1584’de 38.000 olması, ihtisâb vergisinin ise 1500 ve 1520’de 5.400, 1570’de 20.000 ve 1584’de ise 25.000 olması kentteki ticarî canlılığı göstermektedir⁷⁰.

Gerek nüfus gerekse ekonomik nitelik açısından Kayseri ve Ankara birbirine yakın iki şehirdi. XVI. yüzyılın sonunda Ankara’nın nüfusu 25.000, Kayseri’ninki ise 35.000 dolaylarında olup⁷¹ bu dönemde Akdeniz dünyasında geçerli standartlara göre her iki kent de oldukça büyük kentlerdi. Kervan ticaretinin yapıldığı bu iki kent, yabancı tüccarların uğrak yeriydi⁷². Özellikle Kayseri şehrinin çok yakınında bulunan ve Pazarören olarak adlandırılan Pazar yerinin ortaçağlardan itibaren faaliyet alanı olması⁷³ ve 1497 tarihli bir vakfiyeye göre Bedesten ile Kapalı Çarşı’da 35 dükkân inşa ettirilmesi, kentin ticarî hareketliliğini göstermektedir. Bu çerçeveden hadiseye bakıldığında, XVI. yüzyıl başlarında Kayseri’nin ekonomik ve sosyal hayat bakımından canlı bir kent olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim 1520 tarihli Karaman Vilayeti Kanunnâmesi’nde şehirde satılan yün, ipek, keçe, deri, iplik, çuka, kalay, kurşun, odun, büyükbaş hayvan, koyun vb. şeyleri satan ve alandan ne kadar vergi alınacağı tek tek belirtilmiştir⁷⁴.

Kayseri, XVII. yüzyılda da bu ekonomik yapıyı devam ettirmiştir. Bu konuda yapılan muhtelif çalışmalar bu durumu çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir⁷⁵. Bununla birlikte Kayseri sicillerinde bağcı, kuyumcu, taşçı, turşucu, oduncu, kebabçı, kazancı, bakkal, çadırcı, ayakkabıcı, afyoncu, kürkçü, saraç, cerrah, kasap, terzi, ekmekçi, eskici, deveci ve nalbant gibi muhtelif mesleklerin geçmesi kentteki mesleki yapıyı ortaya koyduğu gibi ticarî manzarayı da gözler önüne sermektedir⁷⁶.

XVI. yüzyılda sanayi öncesi toplumların yaşadığı ekonomik sürecin Antep’te de

68 BOA-TD-117, s.48.

69 TKGM-KKA-TD-74, v.33 a.

70 M. İbâşi, “XVI. Yüzyılda Kayseri’nin İktisadî...”, s.135-136.

71 Kayseri’nin nüfusu için bkz. Ronald C.Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum”, *IJMES*, 7 (1976), s. 51.; Aynı yazar, “Zimmis (Non-Muslims) in early 17 th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *JESHO*, XXI, III, s.226.; Refet Yınanç, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri Mahalleleri ve Nüfusları”, *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s. 363-366.

72 S. Faroqi, *Kentler ve Kentliler*, s.302.

73 Gönül Cantay, “Kayseri ve Kervanyolları I.”, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s.102.; Ayrıca bkz. Özer Küpeli, “Osmanlı Devleti’nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair”, *Osmanlı*, Cilt 3, s.490.

74 M. İbâşi, “XVI. Yüzyılda Kayseri’nin İktisadî...”, s.132-134.

75 Ronald Jennings, “Loans and Credit in early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Ottoman Kayseri”, *JESHO*, XVI, II, III (1973), s.168-216.; Ronald Jennings, “Women in early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *JESHO*, XVIII, I (1975), s.53-114.

76 M.Akif Erdoğan, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri”, *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s.76.

yaşandığını görüyoruz. Bölgenin ekonomik hayatında ziraî mahsûller etkili olduğu gibi imâlat ve diğer ticarî mallar da önemli bir yer tutmaktaydı. Öyle ki Antep'te imalathâneler ve ticarethaneler sadece kentin ihtiyacını karşılamıyor, civar bölgelerde de hizmet veriyordu⁷⁷. Kentten alınan vergiler içerisinde pazar vergilerinin olması (mahsul-i bâc-ı bâzâr-ı siyâh ve âdet-i bâzâr-ı örfiyve ve mahsûl-i ihtisâb, mahsûl-i bâc-ı bâzâr-ı esb ve şütür ve gâv ve camus ve merkeb, mahsûl-i bâc-ı bâzâr-ı üsera, bâc-ı bazâr-ı ağnam, âdet-i bâzâr-ı arsa vs.)⁷⁸ ve bu kelimelerden alınan vergilerin miktarının Trabzon'dan sonra en fazla bu kentte yüksek oranda alınması, bu durumun açık bir göstergesidir.

Tarım ve Hayvancılık ile ilgili Faaliyetler

İncelemiş olduğumuz kentler, sanayi öncesi toplumların özelliklerini yansıttığından söz konusu kentlerde tarım ve hayvancılık ile ilgili faaliyetlerin olması olağandı. Özellikle kırsal bölgelere hakim olan tarıma dayalı ekonomik sistemde temel ihtiyaç maddelerinden en önemlisi hububattı. Hububât üretimi, Osmanlı iktisadi yapısında hayati öneme sahipti. Hububâtın gerek ihracı gerekse devlet sınırları içinde bir yerden başka bir yere taşınması ve satılması hükümetin iznine tabiydi. Yaşanan kıtlıklar bu üretimi daha da önemli kılmaktaydı. Meselâ 1558/1559'da⁷⁹ ve 1580 senesinde Manisa'da hububat kıtlığı olduğunu biliyoruz⁸⁰. Manisa kadısına gönderilen bir hükmünde Manisa şehrinin ihtiyacını karşılamadan başka yerlere hububat satılmaması emredilmiştir⁸¹. Buna rağmen incelediğimiz şehirler içerisinde tarımsal ürünlerden en fazla vergi, Manisa'dan⁸² en az vergi ise Trabzon'dan⁸³ alınmıştı. Vergi mahsûllerinden anlaşıldığına göre, Trabzon şehrinin çevresinde bağ, bahçe ve zeytinlikler bulunuyordu. Değirmenderesi'nde bulunan bağ ve bahçelerin mukataaları, hassaya ait zeytin ağaçları ile ilgili mukataa kaydı şehirde tarım ile ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiğine delâlet ederken "âdet-i ağnam" vergisi de kent sakinlerinin bir kısmının koyun beslediğini dolayısıyla hayvancılıkla uğraştığını ortaya koymaktadır⁸⁴.

Tarım ile ilgili faaliyetler açısından Ankara ile aynı seviyede olan Kayseri'de her üç tahrir döneminde de bağ ve meyveden, bostan ve sebzedden, bahçe ürünlerinden ve gallâtan vergi alınması, şehirdeki tarımsal faaliyetlere, kovan ve ganem vergisi ile otlak, kışlak ve yaylak vergilerinin alınması ise hayvancılık ile ilgili faaliyetlere delâlet etmektedir⁸⁵. Ancak burada bir hususu ifade etmek gerekir. İncelenen kentlerde

77 H. Özdeğer, *Ayıntâb Livası*, Cilt 1, s.125.

78 TKGM-KKA-TD-161, v.21b-22a.; Ayrıca bkz. H. Özdeğer, *Ayıntâb Livası*, Cilt 1, s.128.

79 Zeki Arıkan, "Manisa'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt X, İstanbul 1990, s. 129.

80 Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler*, Cilt 10, s.720.

81 Lütfi Güçer, "XVI.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabii Olduğu Kayıtlar", *İÜİFM*, Cilt 13, No 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-80.

82 Bu konudaki muhtelif kayıtlar için bkz. TKGM-KKA-TD-115, s.16b-17a.

83 Tarımsal ürünler ile ilgili kayıtlar için bkz. TKGM-KKA-TD-29, 19a.

84M.H. Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon...*, s.392-393.; Bu husustaki 1583 tarihli kayıtlar için bkz. TKGM-KKA-TD 29, v.19a.

85 M. İnbâşı, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadi...", s. 135-136.

hayvancılık ile ilgili faaliyetler genellikle Kayseri’de ve Antep’de yoğunluk kazanmıştır. Özellikle 1574 tahririnde Antep’de ağnam vergisinde görülen artış bu görüşü doğrular niteliktedir⁸⁶.

Tablo 1: XVI.Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Kentlerin Vergi Kalemlerinin Sektörel Açından Dağılımı

Vergi Kalemleri	Ankara		Antep (Ayıntab)			Trabzon			
	1523/30	1571	1536	1543	1574	1515-1532	1520	1554	1583
Tarım ve Hayvancılık	48.423	37.500	39.770	41.000	77.620	12.890	13.154	13.154	22.415
Sanayi	392.333	224.750	4.020	10.044	64.880	21.626	31.252	31.252	2.008.694
Ticaret	254.635	151.000	135.520	295.240	226.100	660.044	653.044	653.044	15.500

Vergi Kalemleri	Manisa		Kayseri			
	1531	1575	1500	1520	1570	1584
Tarım ve Hayvancılık	60.732	60.732	124.840	82.400	131.500	62.218
Sanayi	3.000	3.000	38.540	66.500	81.500	51.500
Ticaret	98.739	98.739	44.400	35.400	50.000	63.000

2. Sonuç

Şu ana kadar incelediğimiz ve gerek nüfus gerekse ekonomik etkinlikler açısından Anadolu’da farklı bölgeleri temsil etme kabiliyetine sahip olan Osmanlı kentlerinin ekonomik niteliklerini özetleyecek olursak; söz konusu kentlerin XVI. yüzyılda gerek sanayi gerekse ticarî faaliyetler açısından oldukça ileri düzeyde olduğunu, hattâ Osmanlı devletinin ticaret ve sanayi sektörüne dolayısıyla da ekonomisine katkıda bulduklarını ileri sürebiliriz.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere tahrir defterlerinden elde edilen veriler, söz konusu kentlerin ekonomik niteliklerini istatistikî olarak belirlemeye uygun olmasa da ekonomik canlılığı bir nebze olsun gözler önüne sermektedir. Bu defterlerdeki verileri genel hatlarıyla sanayi, ticaret, tarım ve hayvancılık şeklinde tasnife tabi tuttuğumuzda; XVI.yüzyıl boyunca Ankara’nın sanayi kenti, Antep (Ayıntab) ve Manisa’nın ticaret kenti, Trabzon’un yüzyılın ilk yarısında ticaret, ikinci yarısının sonlarında sanayi kenti, Kayseri’nin ise yüzyılın ilk yarısında tarım ve hayvancılıkla ilgili faaliyetlerin ikinci yarısının sonlarında ise ticarî etkinliklerin yoğunluk kazandığı bir kent niteliğine sahip olduğu görülür. Ancak Kayseri’de XVI.yüzyılın ilk yarısında sektörel bazda

⁸⁶ TKG-M-KKA-TD-161, v.22a.

değerlendirildiğinde tarım ve hayvancılıkla ilgili vergilerden alınan meblağda görülen artış, kentin hem sanayi hem de ticaret sektöründeki etkinliğinin az olduğu anlamına gelmemektedir. Zira defterlerin dışında kent üzerine yapılmış olan bazı çalışmalar, kentin sanayi ve ticaret alanında ne kadar gelişmiş olduğunu gözler önüne sermektedir. Kayıtlardan elde ettiğimiz verilere göre incelenen kentlerde tarım ve hayvancılık ile ilgili faaliyetler de yapılmıştır. Bu durum söz konusu kentlerin sanayi öncesi kent tipolojisine sahip olmaları ile açıklanabilir.

3. Kaynakça

Basılmamış Kaynaklar

1. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, No: TD 117.
2. Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi, No: TD 29, 161, 115, 74.

İncelemeler

3. Arıkan, Zeki, “Manisa’nın I Numaralı Şer’iyye Sicilindeki Osmanlı Tarihi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt X, İstanbul 1990, s.99-129.
4. Armağan, Mustafa, “Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım”, *Osmanlı*, Cilt 5, s.536-544.
5. Atalar, Münir, “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon’un Yeri ve Önemi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.131-135.
6. Aygün, Necmetin, “Trabzon Gümrüğü (1750-1800)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.311-325.
7. Barkan, Ömer, “XVI. Asrın İkinci yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Belleten*, Cilt XXXIV (1970), s.557-607.
8. Baykara, Tuncer, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?”, *Osmanlı*, Cilt 5, s.528-535.
9. Bostan, Hanefi, “XV ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s.167-177.
10. Bostan, M.Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, TTK Yay., Ankara 2002.
11. Cantay, Gönül, “Kayseri ve Kervanyolları I.”, *II.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, Kayseri 1998, s.101-108.
12. Demircan (Özırmak), Yasemin, “Konya Evkaf Defterindeki (1500-1584 Tarihli) Kayseri’ye Âit Bâzı Vakıf Kayıtlarının Değerlendirilmesi”, *Erciyes*, Yıl 14, Sayı 167 (Kasım 1991), s.10-13.
13. Demircan (Özırmak), Yasemin, “Kayseri Tarihine Dâir Araştırmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Erciyes*, Yıl 15, Sayı 174 (Haziran 1992), s.15-20.
14. Eickelman, Dale F., “Is there an Islamic City? The Making of a Quarter in a Moroccan Town”, *IJMES*, 5 (1974), s.274-294.
15. Emecen, Feridun M., “Osmanlılar’da Yerleşik Hayat Şehirli ve Köylüler”, *Osmanlı*, Cilt 4, s.91-97.

16. Emecen, Feridun M., *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa Belediyesi Kültür Yay., Manisa 2006.
17. Erdoğan, Emine, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
18. Erdoğan, M.Akif, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmileri", *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s.71-77.
19. Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, Cilt LII, Sayı 203 (1988), s. 667-683.
20. Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyıla Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", *Belleten*, LII/203 (Ağustos 1988), s.501-533.
21. Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı yay., Ankara 1995.
22. Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994.
23. Faroqhi, Suraiya, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel sayısı, s.39-85.
24. Gökbilgin, M. Tayyib, "XVI.Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Cilt XXVI, Sayı 102, s. 293-337.
25. Gökçen, İbrahim, *Manisa'da XVII. Yüzyılda Deri Sanatları Tarihi Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1945.
26. Güçer, Lütfi, "XVI.Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar", *İÜİFM*, Cilt 13, No 1-4 (Ekim 1951-Temmuz 1952), s. 79-98.
27. İnbaşı, Mehmet, "XVI. Yüzyılda Kayseri'nin İktisadî Yapısı ve Esnaf Teşkilatı", *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s.129-138.
28. Jennings, Ronald C., "Zimmis (Non-Muslims) in early 17 th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, XXI, III, s.225-293.
29. Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *IJMES*, 7 (1976), s.21-57.
30. Jennings, Ronald, "Loans and Credit in early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Ottoman Kayseri", *JESHO*, XVI, II, III (1973), s.168-216.
31. Jennings, Ronald, "Women in early 17th Century Ottoman Judicial Records – the Sharia Court of Anatolian Kayseri", *JESHO*, XVIII, I (1975), s.53-114.
32. Karakaş, Muhammet, "XVIII.Yüzyılın İkinci Yarısında Kayseri Mukataaları", *III.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (6-7 Nisan 2000)*, (Yay. Haz.Ali Aktan, Ramazan Tosun, Ayhan Öztürk), Kayseri 2000, s.253-268.
33. Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda İhtisab", *Osmanlı*, Cilt 3, s.113-122.
34. Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII (1968), s.53-73.
35. Küpeli, Özer, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", *Osmanlı*, Cilt 3, s. 490-497.

36. Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*, İstanbul 1998.
37. Öz, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı*, Cilt 3, s.66-141.
38. Öz, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi*, Cilt 3, Sayı 6 (2005), s. 57-88.
39. Özdeğer, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livası*, Cilt 1, İstanbul 1988.
40. Pamuk, Şevket, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyat Devrimi’ne Yeniden Bakış”, *Osmanlı*, Cilt 3, s.193-201.
41. Tabakoğlu, Ahmet, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Osmanlı*, Cilt 3, s.653-693.
42. Tankut, Gönül; “Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı, *VII.Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara, 25-29 Eylül 1970)*, Cilt II, Ankara 1973, s. 773-779.
43. Uğur, Yunus; “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Şehir Tarihi*, Cilt 3, Sayı 6 (2005), s. 9-26.
44. Uluçay, M. Çağatay; *XVII. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942.
45. Ünal, Mehmet Ali; *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK yay., Ankara 1990.
46. Wallerstein, Immanuel-Faruk Tabak; “Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)”, *Osmanlı*, Cilt 3, s.202-209.
47. Yinanç, Refet; “XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri Mahalleri ve Nüfusları”, *I.Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Kayseri 1997, s. 363-366.